

Кыргыз Республикасынын материалдык эмес маданий мурасын сактоо жана өнүктүрүү максатында, "Кыргыз Республикасынын материалдык эмес маданий мурасы жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 7-беренесине ылайык Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн ТОКТОМУН жүзөгө ашыруу боюнча түзүлгөн маданий мурастардын туруктуу тизмесине карата

ЭКСПЕРТИЗАЛЫК АНАЛИЗ

Улуу кыргыздын акылынын тереңдиги, тилинин кудурети, тубаса касиетке ээ, талант шыгынын күчү менен сакталган мурастарынын баа жеткис дүйнө таанымынын "Адамзаттык материалдык эмес маданий мурастардын" репрезентативдик туруктуу тизмесине киргизилишин координация кылуу үчүн мониторинг жүргүзүү, санариптик доордо эң керекүү жана зарыл аткарыла турган иштердин бири. Атайын тизмеге кирип жаткан маданий мурастар дүйнөсү кенири политрада караганда туура, жакшы берилген. Тыкыр сереп салуу менен кароодо төмөнкүдөй пикир билдиребиз.

Фольклористика - Улуттук мааниге ээ болгон кыргыз маданий дүйнөсү: элдик оозеки чыгармалардын жанрларынан жана жанрдык түрлөрүнөн; элдик каада-салт, жөрөлгө жана ырым-жырымдардан; кол өнөрчүлүктүн түрлөрүнүн эң байыркы үлгүлөрүнөн, элдик музыканын жанрдык түрлөрүнөн жана азыркы кезде салттуу түрдө сакталып келген этномаданий үлгүлөрүнөн турат.

Бул мурастар ушул багыттагы фундаменталдуу илимдин тармактары боюнча алганда: жашоодо материалдык маданияттын келип чыгышына жана калыптанышына өбөлгө болгондугу менен кыргыз маданий дүйнөсүнүн тарыхын түзүп турат.

"Манас"үчилтигинен сырткары, кыргыз элинин маданий казынасында байыркылыгы, жана түбөлүктүүлүгү менен баалуу болгон 35 кенже эпикалык чыгарма бар. Алар кыргыз фольклористика илиминин эпикалык жанрын толуктап турат жана көпчүлүгү оозеки чыгармалардын табиятына ылайык варианттуулукка ээ, тарыхый, социалдык, лирикалык, экологиялык тематикаларга бөлүнгөн жанрлар.

Кыргыз Республикасынын КРУИАнын Алтын казынасында кол жазмалар: араб, латын жана кириллицада сакталган.

Кийин кенже эпостор КРУИАда “Кыргыз адабияты” сериясынан чыккан 40 томдукта элдик поэмалар, дастандар илимий анализден өткөрүлүп, илимий басмага даярдалып жарык көргөн.

Алардын бир тарамын кыргыз фольклорунун казынасындагы элдин нукура табиятын туюндуруп, маанисин тереңдетип, реалдуу жашоо картинасын чагылдырып турган, мааниси көөнөргүс майда жанрдык түрлөр улуттук мааниге ээ үлгүлөр түзөт.

Түзүлгөн тизме туура жана ар тараптуу. Ошондой болсо да төмөнкүдөй кошумча түзөтүүлөрдү сунуш иретинде берүүнү эп көрдүк:

Аныктама деген пунктта текст: Оозеки жаралган, варианттуу чыгарманын бүгүнкү күндө 34 варианты белгилүү. Манастаануучулар “Манастын” негизги варианттарынын катарына Сагымбай Орозбак уулу, Саякбай Каралаев, Шапак Рысмендеев, Байымбет Абдракманов (Тоголок Молдо), Багыш Сазанов, Молдобасан Мусулмакулов, Мамбет Чокморов айткан варианттарды кошушат.(текст так эмес жазылган)

Жогорку тексттин ордүна,

Сунуш: **Манас”, “Семетей”, “Сейтек” үчилтиги кыргыз улут болуп аталышынан берки басып өткөн тарыхый издерин, доорлор аралыгында көркөм летопись катарында тизмектеп баяндаган, өзүнүн тилин, элдик нарк эрежелерин, социалдык турмушун, тагдырын, этнографиялык маданий дүйнөсүн чагылдырган энциклопедиялык мазмунга ээ көркөм, ары тарыхый эпос. Адамзаттын маданий казынасында үчилтик катары калыптанган циклдык эпос азыркы доорлорго чейин жандуу айтылып келгени менен уникалдуулукка ээ.**

Кыргыз элинин “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” үчилтиги жанры боюнча “баян, жомок, дастан, поэма” эмес, “баатырдык эпос”.

Учурда “34 вариант бар”, - деп көрсөтүлгөн фактыга негизи толук жана толук эмес варианттары кирет, жана (бир же эки окуясы жазылып калгандарды) кошкондо же эске алганда 78 чукул варианттар бар экенин жокко чыгарууга болбойт.

Алардын ичинен: “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” үчилтигин толук айткандары 7 манасчы жана үчилтикти белгисиз манасчыдан жазып алынгандан бирөө. Даректүү караганда 150 жылдан ашуун убакыт аралыгында кыргыз мамлекетинин маданий багытынын башатын ээлеп, өнүктүрүп, улуттук иденттүүлүктүн өзөгүн түзүп келгендиги анык.

Буга кошумча: “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” эпосторунун үчилтигин биринчи жолу толук версиясын кагазга түшүргөн варианты катары Вильгельм Радлов жазып алган жана өзөктүк окуяларынын бирин жазып

калтырган Чокон Валихановдун “Көкөтөйдүн ашы” бөлүгүн баалуу эмгектерди манас таануу илиминин жолуна чыйыр салганын айта кетүүбүз керек.

Сүнүш: Аныктамасы: “Манас” эпосунун үчилтигинин классикалык варианттары болуп, манасчылар Сагымбай Орозбаковдун жана Саякбай Каралаевдин айтуусундагы варианттар саналат жана анын салттуу өзөгүнөн чыкпаган “Манас” эпосунун үчилтигинин дагы башка толук үчилтик варианттары кирет. Мисалы: Вильгельм Радлов жазып алган “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” үчилтиги; Шапак Рысмендеев “Манас”, “Семетей”, “Сейтек”; Тоголок Молдо “Манас”, “Семетей”, “Сейтек”; Ыбырайым Абдрахманов “Манас”, “Семетей”, “Сейтек”; Багыш Сазанов “Манас”, “Семетей”, “Сейтек”; Молдобасан Мусулмакулов “Манас”, “Семетей”, “Сейтек”; Мамбет Чокморов “Манас”, “Семетей”, “Сейтек”; Шаабай Азизов “Манас”, “Семетей”, “Сейтек”, - деп киргизсеңиздер туура болот.

Текст:

- Аткаруучулук өнөрдү аркалаган инсандар жана топтор
 - Салттуу өнөрлөрдү аркалаган инсандар
- Эгерде пункт манасчыларга тиешелүү белгиленген болсо:

Түшүндүрмө:

Манасчы- айтуучулукка дааруу касиети менен келген, кыргыз билимин, дүйнө таанымын, санжыра тарыхын биле жүргөн, көп кырдуу тубаса талант, ал жаратуучу, ал элдик мурасты көөдөнүндө оозеки формада айткан жалгыз феномен. Мындай касиет жалгаган адамдар адамзаттын эс тутумунун кубатынын туу чокусун көргөзгөзгөн. Өнөр сересинде “Аткаруучулук өнөрдү аркалаган инсандар жана топторго”, же, “салттуу өнөрлөрдү аркалаган инсандардын” арасында эмес, өзүнчө пункт менен берген дурус болот беле, себеби манасчылык өнөрдөн мурда - касиет. “Манас”-“Манасты” айткан, же “Семетей”, “Сейтекти”- айткан өнөрпоздор эмес, “манасчы”, “семетейчи”, “сейтекчи”(сейтекчи да чыгышы мүмкүн) + лар, десе болот.

“Сейтек” үчүнчү бөлүк болгондуктан, ал азыркы адамдарга кадимки “небере”, “кичинекей”, “жаш бала” сыяктуу элестеги түшүнүм калтыргандыгын жашырууга болбойт. Дээринде: “Алп Манастан туулган, шер Семетей тукуму, кайраты күч заары күч, арстан туулган шер ушул деп айтылат. “Сейтекти” айтууга көбүнүн өмүрү жеткен эмес. Ошон үчүн “Сейтекти” Манастын небереси эмес, “шердин тукуму” деп бергенде нагыз элдик сөз боло деп ойлойбүз.

Коомдоштук- деген жерде текст: “илимдер академиясы” тизмектин башына биринчи жазылышы керек го: **Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы**, - деп толук берүү туурадыр. Анткени ал башкы фундаменталдуу илимдин очогу, флагманы болуп келген жана боло берет.

Текст: “Семетей” – “Манас” эпосунун уландысы, Манас баатырдын уулунун ысымы менен аталган көп варианттуу баатырдык эпос, улуу үчилтиктин экинчи бөлүгү. Анда Манастын уулу Семетей атасынын кунун кууп, душмандардан элин коргоп, атасы түптөп кеткен эл-журттуу коргоо саясатын улантат. Эпостун өзөгүндө – баатырдын туягы да баатыр болушу шарт деген ой турат. Элди коргоо бир эле баатырдын өлүмү менен токтоп калбашы керек, ал атадан-балага уланып жүрүп отуруусу керек деген ойду сактоо. Эл ичинде “Семетей” баянын айткан өнөрпоздорду – “семетейчи” деп аташат. “Семетей” баяны түндүк-түштүк кыргыздарда бирдей сюжеттик нукта таралган. Ал көлөмү эмес, вариантынын саны жасактан да “Манастан” ашып түшөт. (идеясы бул эмес, калпыс ой айтылган)

Жогорку тексттин ордүна

Сунуш: “Семетей”- “Манас” үчилтигинин экинчи бөлүгү. Лирозникалык баатырдык эпос. “Манас” үчилтигин толук айткандардан тышкары өз алдынча 13 варианты бар. “Манас” сыяктуу эле “Семетей” эпосунун түндүк, түштүк мектептердин варианттарында айтылган. Түштүк мектептеги варианттар, мифологиялык, архаикалык элементтерди көбүрөөк сактап калганы менен кызыктуу жана айырмалуу.

Негизги маңызы: “Семетейдин түп аталарынын бардыгы кан, баатыр болгон, элдик лидерлер болгон. Алар, туулган жердин ыйыктыгын, кыргыздын эркиндигин сактап келген жана кыргыз элинин алгачкы мамлекетин түптөгөн. Семетей кандай тагдырга туш болбосун, элин таап, ата-бабасынын чапкан жолун улап, элдин тагдырын, жүгүн көтөрүп Ата-Журттун ыйыктыгын, элдин биримдигин, ынтымак болсо эркиндиктин баасы чексиз болорун туюндурган улуттук идеологияга ээ чыгарма. Муну кызыктуу кылган социалдык жашоодогу адамдардын түркүн мүнөздөрү, саткындык, дүнүйө көкүрөктү сокур кылары, ач көздүк жамандыкка алып барары, үй-бүлө куруу, бактылуу болуу үчүн күрөш жана укмуштуу жомоктук окуялардын куюлушун турат”.

Текст: 2022-жылы “Манастын уулу Семетей” аттуу көркөм тасма тартылып, эпостогу образдарды заманбап көркөм өнөр аркылуу

жандандырып берүү менен эл ичинде кызыгуу жаратууга жана эпикалык мурасты жаңыча таанытууга шарт түзгөн.

Бул фильм баатырдык духту жана эпостун табиятын, ошол тарыхый доорлорду чагылдыра алган эмес, бурмалоо көп болгондуктан талаш-тартыш көп жараткан. Ошондуктан:

Сунуш: 2022-жылы үчилтиктин темасында кыргыз кинематографиясында "Манастын уулу Семетей" аттуу көркөм тасма дебют катары тартылды, - деген туура болмок.

"Сейтек" – Манас баатырдын небереси тууралуу улуу үчилтигинин үчүнчү бөлүмү. Бул баянда элдин патриархалдык-феодалдык мамилеге таандык уруу ичиндеги жоолашуулар, өчөгүш, кек куу чагылдырылат.

Аталары Манас менен Семетейдин ишин уланта турган баатыр уулдун төрөлүшүн чыдамсыздык менен күтүүдөн башталып, оор абалда калган элдин келечекке бел байлоосу, Сейтектин аман-эсен төрөлүп, өсүшүн ишке ашырууга багытталган. Ички чыккынчылыкка байланыштуу Бакай, Каныкей, Гүлчоро сыяктуу негизги каармандардын он эки жыл бою көргөн кордуктары сүрөттөлөт.

Сейтектин эрезеге жетиши менен ички душмандардын бети ачылып, аларга каршы жүргүзүлгөн күрөштөр баскынчылык максатта эмес, ата-бабасы туулуп өскөн жерге жетүүгө, аны коргоого арналган. "Сейтек" баянынын өзөгү– ич-арадан чыккан душмандарды жеңип, ыркы кеткен туугандарды бир ымалага келтирүү болгон.

"Сейтектин" көлөмдүү жана мазмунду толук кандуу варианттары Саякбай Карала уулу, Жакшылык Сарык уулу, Мамбет Чокмор уулу, Ыбырайым Абдыракман уулуну айтуусунда жазылып алынган. (чала, стили келегей, түзөтүү керек)

Жогорку тексттин ордүна,

Сунуш: «Сейтек» үчилтиктин акыркы жыйынтыктоочу финалдык бөлүгү. "Сейтек" эпосунун Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын алтын фондусунда азыркы кезде 13 варианты жазылып алынып жана сакталып турат.

«Сейтек» эпосунун В. Радлов жазып алган вариантынан башка, эң көлөмдүүсү Саякбай Каралаевге таандык, манасчыдан 84. 697 сап ыр жолу жазылып алынган. Багыш Сазанов (5.580), Тоголок Молдо (2.230), Шапак Рысмендеев (14.718), Мамбет Чокморов (23.340), Жакшылык Сарыков (27.000), Молдобасан Мусулманкулов (48.000), Шаабай Азизовдон (6.397) мындан башка Ыбырайым Абдрахманов, Актан Тыныбеков, Алмабек Тойчубек уулунан, Мамбетаалы Ашымбай өндүү манасчылардын

өтө кызыктуу варианттык салмакка ээ версиялары бар, булардын сонунда учурда үчилтик айткандардын эң кенжеси Дөөлөт Сыдыковдун варианты (14.360) жол ыр сабын түзгөн.

Негизги идеясы: Мекенди сактоо, ата-журттун ыйыктыгын коргоо жана элге кызмат кылуу. Жашоодо кан тактыдагы падышаны баш кылып, эң жакын адамы сатканда, кан башы менен кор болору, эли зордук-зомбулукта калары чагылган.

Сейтек курсакта жатып кул болгон. Достуктун шерти, ишенимдин маңызы, кастыктын чеги, ичи тардыктын залакасы, илгери үмүт, жакшылыктан эч качан күдөр үзбөө, тагдырдын сыноосуна сынбоо сыяктуу адамдын эркине байланыштуу турмуштук сабактар, баатырдык окуялар менен жуурулушуп, болуп көрбөгөндөй таасир калтырат. Келечек муун эле эмес, жалпы элге ушу күнгө чейин көөнөрбөгөнү менен баалуу.

АЙТУУЧУЛАР- бул бөлүктө жалпы пикир бар экен, сүйлөмдөр бири-бири менен байланышпай манасчы менен манасчылык деген сөздөрдүн аныктамалары так болбой калган, арийне тактоого туура келет.

Текст: Манасчылык – улуу үчилтиктин биринчи бөлүгү, “Манас” баянын айтуу дарамети. Ал эми “Манас” баяны кыргыздын улуттук өзөгүндө калыптанып, түптүү элдин өткөнгө айтылган кошогу, азыркыга айтылган акыл-казынасы, келечекке айтылган керээз-мурасы. Анда Манас өзөгүндө туруп, кыргыз жашоосу, тарыхы, каада-салты, маданий баалуулуктары, дүйнөтаанымы тууралуу көркөм баяндалат, кишинин эл менен, жер менен, аалам менен байланышы, баатырдын үлгүсүндө чагылдырылып, кыргыз элинин өзүн-өзү таануусунун борборунда турат.

Ал эми манасчылар – ушул баалуу касиетти алып жүрүүчүлөрү, сактоочулары, өнүктүрүүчүлөрү жана мураскорлору болушат. Манасчылар менен бирге бул улуу касиетти угуучулар жана колдоочулар кошо сакташат.

Жогорку тексттин ордүна

Сунуш:

Манасчы-“Манас”эпосунун үчилтигин салттуулуктун чегинде оозеки ыкмада толук айткан киши. Ал жаратман, импровизатор, чон манасчылар жомокчу, санжырачы, акын, чечен, куйма кулак келген. Манасчынын ашкере эс тутумга ээ жөндөмү башка көркөм сөздүн чеберлеринен айырмалангандан улам илимде, “манасчы”, “семетейчи” деген термин менен 1930-жылдардан баштап колдонула баштаган,

ошондой эле дүйнөлүк фольклористика илиминде башка улуттардын кобзар, ашуг, гуслар, бакшысы сыяктуу эле – “айтуучу” категориясына кирет.

Манасчылык-тамыры терең, Кызыр даарыган, касиет менен “Манас”үчилтигин айтып жатканда оозунан улуу сөздөр төгүлүп турган, бир да токтолуп калбай окуяларды жамгырдай жаадырып, эпикалык дүйнөдө ошол каармандары менен бирге окуяларды, түркүн тагдырларды сезгичтик туюмда кошо башынан кечирген, башка ааламда жүргөндөй кубулушту аркалаган жан. Ал угармандары кайсыл окуяны сураса да эч буйдалбай туруп айта берген.

Манасчылар өзү тууралуу кантип манасчы болуп калганын, керемет түш аяны менен байланыштырат. Ар бир манасчынын түшү өзүнчө аңгеме.

Оозеки чыгармачылыкка мүнөздүү өзгөчөлүк, манасчылар өзү жашаган доорундагы көрүнүштөрдү, маалыматтарды да чыгармачылык өнөрүнө жалгаштырып кеткен. Ошондон улам, кичинекей булактан баишталган улуу сөз баяны океанга айланган, убакыттар аралыгында эпостун көп түрдүү варианттары пайда болгон.

Кыргызда мындай адамдар кыргыз кыргыз болуп атангандан берки тарыхый жолун баяндап олтуруп көкүрөгүнө тарыхтын ирмемдерин жазып жүргөн, айткан. Негизи толук жана толук эмес варианттарын (бир же эки окуясы жазылып калгандарды) кошкондо же эске алганда 78 чукул варианттары бар.

Бизге аты белгилүү болуп, айткан манасынын тексти кагазга түшпөй калган легендага айланган манасчылардын ысымдары, дарегин да өзүнөн кийинки манасчылардын оозеки баяндары менен бизге жеткен. Ошентип кыргыздарда доор карыткан манасчылардын агымдары, муундары, мектептери келип чыгып аны менен жандуу айтуу салты биздин күнгө чейин сакталып калды.

Ыраамдын Ырчысы, Жайсаң, Токтогул (Т.Сатылганов эмес) сыяктуу манасчылардын өткөндүгүн айтуу менен булардан кийин келген муундун эң атактуу даңктуусу Келдибек Карбоз уулу ага удаалаш Балык, анын уулу Найманбай, Акылбек, Нармантай (Чоңбаш), Чоюке, Назар болгон. Булардын манасы Тыныбек Жапый уулунан тартып уланган мектептин келип чыгышына өбөлгө болгон.

Азыркы санариптик доордо жорудагыдай улуу муундагы манасчылардын варианттарын элге таанытып, даңазалап жүргөн манасчылыктын изин суутпай, үзүндүлөрүн чеберчилик менен аткарып

жүргөн муундун иштери мамлекетибиздин улуттук идеология багытында зор кубат, колдоого арзыйт, кубандырат. Ошондой болсо да, Биздин замандын белгилүү манасчылары: деген тизмекти кайра карап, манасчы, манасчылык, салттуулук дегенге ылайыктап “манас аткаруучулар” деген категорияны өзүнчө берүү туурадыр.

Коргоо иштери бөлүгүнө

Сүнүш:

1.2006-жылы Кыргыз элинин эпикалык мурасынын антологиясы диск форматында чыккан. Антологиянын мазмуну эки бөлүктөн турат. Ага 12 манасчыдан жазылган “Манас”, “Семетей” эпосторунан үзүндүлөр кирген, жалпы 10 саат көлөмүн түзөт. Экинчи бөлүгү элдик кенже эпостордон, дастан, поэмалардан, симфониялык чыгармалардан турат жалпы көлөмү 5 саат.

Антология Маданият министрлигинин демилгеси менен, КУИАнын, Мамлекеттик архивдин корунан, жеке фонддордон алынган жана айрымдары жазылган.

Тышкы иштер министрлиги, КР дагы Швейцария бюросу, Сорос, Кыргыз-Манас университети тарабынан демөөрчүлүгү менен каржыланып, Ч. Айтматовдун кириш сөзү менен жарык көргөн.

2.Кыргыз Республикасынын “Манас” эпосу жөнүндө” Мыйзамы менен корголгондугун кошуп киргизип койсо жаман болбос эле.

КУИАнын “Манас”, фольклор жана
акындар поэзиясы бөлүмүнүн
башкы илимий кызматкери ф.и.д.,
КР Маданиятына эмгек сиңиргенишмер
Ж.К. Орозобекова

2025.03.05.